

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК “РИЗИК ШКОДИ”: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ ЕТИКИ ПОЛЬОВОЇ РОБОТИ

“Стала до півдня, уже всі пішли в поле, сама хазяйка дома – дала снідати – знов молоко. Біда, іти може по селі борщу просить? За дуже, проси шептанія, проси казки і проси їсти – уже їсти не буду просить ...По дорозі жалувала, що я не геолог, все таки лекше з мертвим мати діло, як із живим – побрала якого хочу каміння, порилась у землі до схочу і пішла мовчки, а в людських душах легко[не] пориєшся. Та чи маємо право зазирать і порядкувати у тих душах? Менше з тим – а що важко в їх залазити, це факт”.

З польового щоденника Л. Шевченко¹

Офіційною політикою проведення польових дослідів у багатьох країнах світу стає принцип “захисту свого інформатора”. Йдеться про розуміння відповідальності за людей, які пропонують нові знання, віддають свій час та сили, щоби допомогти провести дослідження. Про це зокрема, свідчить документ під назвою “Людина як об’єкт захисту” (“Human Subjects Protection”)². Одразу зазначу, що в ньому при визначенні основних етичних принципів проведення досліджень за участю людини, у переліку можливих дотичних сфер міститься й етнографія, яка визначається як наука, що вивчає людей та їхню культуру. Це обґрунтовується тим, що етнографічне дослідження, яке базується на польовій (у нашому розумінні й так званій експедиційній) роботі, передбачає саме дослідження поведінки, а також соціальних та антропологічних характеристик. Вона пов’язана зі спостереженням, і крім того – взаємодією з людьми або групою, які вивчаються у своєму власному середовищі, часто протягом тривалого часу. Окремо наголошується на неприпустимості маніпуляцій із метою дослідження – саме це вирізняє польову роботу від лабораторної, або такої діяльності, де можливо контролювати поточну ситуацію. Власне, розгляд польової роботи етнографа у такому ключі виглядає цілком логічним, адже йдеться про роботу з індивідуумом, людиною (ще виразніше це звучить англійською мовою – “людськими предметами” – “human subjects”)³. Йдеться про те, що на офіційному рівні державні установи виголошують своє розуміння відповідальності за людей, їхній фізіологічний та психологічний стан. І беруть їх під свій захист.

Історія захисту людини як об’єкту дослідження бере свій початок від військового трибуналу у Нюрберзі. Тоді людство вперше було поставлене перед фактом проведення жорстоких експериментів нацистів над людиною, і необхідністю кваліфікувати ці дії під час судового розгляду. Деякі розробки були взяті як базові при виробленні принципів етичної поведінки під час дослідження, що залучає людину⁴. Першою і абсолютною етичною умовою експериментування проголошувалася добровільна згода людини стати об’єктом дослідження. Серед інших статей – здатність людини давати згоду, заборона примусу, вводилися категорії ризику і вигоди, мінімізації ризику і шкоди, сприятливого співвідношення ризику/вигоди, професіоналізм дослідників, право вільно припиняти свою участь у експерименті у будь-який час. Подібні ж рекомендації були зроблені Світовою медичною Асоціацією при підготовці Декларації, що вироблялася у Гельсінки. Вона мала назву: “Гельсінська Декларація: рекомендації для медичних працівників при проведенні біомедичних досліджень, що передбачають участь людини” (“Declaration of Helsinki: Recommendations Guiding Medical Doctors in Biomedical Research Involving Human Subjects”). Частина з них вже було раніше апробовано на XVIII Світових Медичних Зборах, що проходили у Гельсінки у 1964 році, а згодом доповнені на наступних з’їздах цієї ж організації у 1979 та 1989 роках. Зазначу, що Декларація, вироблена у Гельсінки, розрізняла медичні і немедичні дослідження.

Так було вироблено три найсуттєвіших принципи етичної поведінки дослідника: повага до людини, добродійність та справедливість. Поважне ставлення до людини передбачало визнання “персональної” гідності та автономії індивідуумів, і спеціального захисту тих, хто не має, так би мовити, статусу недоторканості. В його основі – потреба отримати від респондента усвідомлену згоду на співробітництво.

Під добродійністю розуміється захист людини від шкоди – йдеться про максималізацію очікуваної вигоди при мінімізації можливої шкоди. Принцип справедливості вимагає, щоби зиск і

збиток від проведеного дослідження були урівноваженими і, відповідно, це співвідношення – справедливе. Серед інших вимог – інформована згода респондента, усвідомлене розуміння ним мети і засобів дослідження і можливих його наслідків, повна добровільність участі, право ставити питання, а також самостійно визначати час для інтерв'ю. Окремо зазначається необхідність уникати упередженого ставлення до респондентів за соціальними, расовими, сексуальними і культурними ознаками. Окремо слід звернути увагу на впровадженні ще одного принципу, який є непорушним в інструкціях різних рівней – того, що передається одним словом, буквально – “таємниця” (privacy) – за визначенням: “право визначати те, що стане відомим стосовно себе”. Безумовно, у повсякденному житті, а також у наукових дослідах експериментаторів-“польовиків” різного профілю це поняття набуло більш загального характеру. За великим рахунком, тут знову йдеться про повагу до особистості, її право на “таємницю” (в англійській мові, нагадаю, для цього використовується термін “privacy”, який навіть не має точного аналогу в українській мові), її право недоторканості як у широкому, так у вузькому розумінні слова. Власне, воно є невід’ємним від вище згаданих постулатів. Можна лише додати наступне – там, де починається порушення цього принципу, “легальне”, так би мовити, дослідження, закінчується. Очевидно, межа допустимого втручання в особисте є занадто невизначеною, а тому й легко проникненою.

Саме у такому ракурсі розглядаються різного роду анкети та опитувальні листи. Як інструментарій дослідження, до нього висувуються ті ж саме вимоги – запобігання двозначних, некоректних питань, таких, що можуть нанести шкоду (зокрема, йдеться про моральні збитки, шкоду фінансовому становищу, репутації тощо). Особливо прискіпливо ставляться до питальників, які розраховані на інтерв’ювання дітей – для них вимагається отримати спеціальний дозвіл від спеціальної наглядацької ради.

Повага до людської гідності передбачає також дотримання принципу конфіденційності. У багатьох культурах секретність та конфіденційність є фундаментальними поняттями. Таким чином, стандарти секретності (і анонімності) передбачають контроль за доступом, а також розповсюдженням персональної інформації. Такі стандарти допомагають захищати розумову та психологічну цілісність індивіда⁵.

Отже, головною вимогою є дотримання принципу: учасники дослідження не повинні наражатися на “ризик шкоди”. Їх участь у дослідницькому проекті може бути виправдана лише з метою наукової і соціальної вагомості їхніх свідчень, якщо іншого шляху для його реалізації немає. Вимога зведення можливої шкоди до мінімуму припускає, що дослідник мусить залучити найменшу кількість учасників, поставити найменшу кількість питань до них – стільки, скільки гарантуватиме коректність отриманих результатів з наукової точки зору.

З позицій права, етика досліджень диктує необхідність застосування певних методів, стандартів і процедур при запровадженні дослідів, і цей процес має бути незалежним. З одного боку, як уже зазначалося, жодна з категорії населення не може бути незаконно обтяжена. Таким чином, це накладає на дослідника специфічні зобов’язання, особливо щодо тих, які, в силу тих чи інших причин, є вразливими і нездатними захистити свої власні інтереси настільки, щоби бути певними, що вони не стали об’єктом експлуатації з метою отримання нових знань. Отже, участь “людського предмета” у дослідженні вимагає зважати на можливе співвідношення між шкодою і користю, а саме – очікувана шкода не повинна перевищувати прогнозований зиск. Баланс між шкодою/вигодою має бути налаштованим на позитив. Він же визначає права учасників дослідження і методи, які при тому застосовуються. Це не означає, що нанесена шкода не може не бути наслідком подібного опитування. У деяких галузях, зокрема, такій, як політичні науки, економіка і сучасна історія, можуть бути випадки, в яких з етичної точки зору отримані свідчення (зокрема, про суспільну діяльність) наносять шкоду репутації певних установ та осіб. Це накладає зобов’язання провести опитування на високому рівні компетентності, щоби максимально повно скористатися потенційною користю від проведеного дослідження. У свою чергу, дотримання принципу досягнення сприятливого балансу між шкодою і користю передбачає запобігання шкоди, або зведення її наслідків до мінімуму. Тому процедури і методи дослідження, які могли б нанести її учаснику серйозну або тривалу шкоду, не повинні використовуватися взагалі, за винятком тих ситуацій, коли їх незастосування може викликати ще більшу шкоду. У випадку, коли наслідком проведення дослідження має місце негативний вплив на його учасників, дослідник зобов’язаний допомогти мінімізувати його наслідки, або усунути їх взагалі. Отже, актуальності набуває інший принцип, а саме – принцип “добročинності”. Отже, під кутом такого

відповідального, етичного ставлення до респондентів загальноприйнятими критеріями проведення польових досліджень є наступні процедури: пояснення респондентам мети дослідження, отримання від них згоди на співробітництво, роз'яснення, що вони можуть приймати в них участь лише у тому випадку, якщо вони відчувають, що можуть поводити себе відкрито і щиро (інакше дослідник мусить відчути моральний стан респондента – для того, щоби припинити інтерв'ю або негайно перейти до наступного питання). Тому таким важливим видається завчасне роз'яснення, що опитуваний може вільно відмовитися від інтерв'ю, зупинити його, що інформація, яку вони повідомляють, буде використана з конкретною метою; респондент має бути також поінформований про своє право ставити будь-яке питання у будь-який час при гарантуванні анонімності.

Таким чином, серед основних методологічних принципів польової роботи, які є усталеними в етнологічній практиці, можна було б назвати наступні:

пояснити інформатору, що ви збираєтеся робити, ні в якому разі не обманювати його; завжди питати дозволу записувати розповідь на диктофон (так само, як застосовувати фото-відео апаратуру); пояснювати, з якою метою це робиться; поводити себе чемно – це передбачає також безумовне виконання вимог респондента (зокрема, якщо він просить не записувати, або зняти якийсь сюжет з його розповіді – зробити це); аналогічно – якщо співбесідник не бажає, щоби ви користувалися диктофоном, треба підкоритися, і занотувувати його розповідь; переконатися, що він розуміє мету вашого візиту, і дає дозвіл на подальше використання цього матеріалу (для цього навіть існують спеціально розроблені форми, які заповнюються учасниками інтерв'ю після його закінчення); якщо респондент просить його/або її ім'я вилучити з записів, це треба зробити негайно (але вказати, що це зроблено за бажанням респондента); не бути формальним: безумовно, є інформація, яку б ви воліли отримати за будь-яку ціну, але головною залишається умова бачити свого співбесідника, так би мовити, у “людському вимірі”; якщо ви ведете інтерв'ю неначе “органи дізнання”, ви не тільки ризикуєте не отримати очікуваної інформації взагалі, але й викликати неприязнь людини, котрій ставите запитання; треба прикласти максимум зусиль, щоби допомогти респонденту подолати відчуття дискомфорту, і навіть страху під час інтерв'ю: для цього треба, з свого боку, продемонструвати, що ви надзвичайно зацікавлені в тому, про що говоритиме ваш співбесідник (наприклад, можна розповісти якусь історію з власного життя); треба бути терплячим: він чи вона можуть розповісти вам багато чого з того, що, на перший погляд, здається вам зайвим, але слід пам'ятати, що у першу чергу, це допомагає оповідачу відчути себе комфортно (а також дає вам підґрунття для подальшого аналізу записів, крім того, ніколи не відомо напевно, що саме виявиться найбільш цінним у ваших записах з часом); ніколи не використовувати спеціальну лексику (що також створює певний дискомфорт); якщо ви використовуєте нотатки, зазирайте в них настільки рідко, наскільки це можливо; слід дивитися співбесіднику в обличчя (і в очі) – ви є повновладним учасником бесіди, тому не відволікайтеся на інше; уникайте питань, на які можна відповісти: “Так” чи “Ні”, найкращий спосіб отримати інформацію – це запитати: “Як ви думаєте?”⁷

Яким є статус принципів етики польової роботи у вітчизняній етнографії?

Українське народознавство, яке ще протягом XIX ст. змогло сформувати свої власні, гуманістичні підходи у методиці етнографічних досліджень, не могло пройти осторонь цих питань. Так, у “Зверненні до читачів у збиранні українських поховальних голосінь”, видрукованому ще 1907 року – одній із небагатьох етнографічних програм, яка розпочиналася методичними нотатками, серед порад наголошувалося на наступному: “...необхідне вміння збирача розмовляти з простою людиною, наслідком чого є довіра останнього до збирача. Народ історично ґрунтовно не довіряє “панам”, і схилити просту людину викласти своє духовне багатство – діло не таке легке. Безумовно, хто цілком близький до народу, а ще більше, хто сам вийшов з народу і не втратив зв'язку з ним, тому давати будь-які поради зайве”⁸. Ще виразніше цю тенденцію відображало “Переднє слово” Л. Шульгіної до “Програми до збирання матеріалів”, що вийшла друком 1925 року: “Народознавство бажає мати конкретно те, що знає з даної царини сам народ”⁹. Щоправда, тут можна вбачати і плив ідеї романтизму, які на українському ґрунті набули характерного спрямування, сприяючи формуванню романтично-етнографічного народництва як методологічно-світоглядного напрямку української етнографії¹⁰. Надзвичайний досвід 20 – початку 30-х років, які стали “золотою добою” для української етнографії взагалі, і польової практики зокрема¹¹, не міг не дати поштовх до пошуку принципів поведінки дослідника

в “полі”. Підтвердження цьому я знайшла в рукописі “Посібника по збиранню етнографічних матеріалів”, що був підготовлений Л. П. Шевченко у 1954–1956 рр. Очевидно, рукопис “Посібника” був повністю підготовлений до друку – в особистому фонді Л. Шевченко кілька примірників машинопису, деякі з них – із редакторськими (або, можливо того, хто рецензував цю працю) правками, але залишився неопублікованим. При його аналізі треба зважити на той факт, що становлення Л. Шевченко як етнографа-польовика припало на 20-ті роки, і “школа” покоління 20-х (В. Кравченка, Н. Заглади, Л. Шульгіної, А. Онищука, Ю. Павловича та інших) давалася взнаки. Одночасно 50-ті, з їх жорстким ідеологічним тиском, очевидно, також вплинули на авторський стиль. Так, слово “народ” замінено, як годиться, розхожим “масами”: “Підхід до мас буде різний до різних людей за віком, за ступенем освіти, за рівнем культури, за різним фахом”¹². Проте тільки досвідчений етнограф-польовик міг написати наступне: “Дослідник-етнограф, музейний працівник стає перед живою людиною, як любий дослідник природи, маючи перед собою складний об’єкт, комплекс всіх суспільних явищ, об’єкт складної психіки, свідомості, логіки і мислення”. І далі: “То ж обов’язком радянського спостерігача є як найпильніше схоплювати, як розповіді людей, так і спостереження над ними, і над його оточенням. ... найвідповідальніша ділянка роботи – це фіксація, правдива, досконала передача всього того, що проходить перед його очима”¹³. В рукопису є й намагання знайти відповіді на “вічні питання” етнографа-польовика, зокрема на те, як викликати максимальну довіру з боку інформатора. Показово, що у середині 20-х рр., під час роботи на Поліссі, у польовому щоденнику вона зізнавалася: “Завжди маску носить і бути шпіоном, як це я роблю, важко”¹⁴. Тридцять років по тому вона пропонувала: “На чергових зборах чи в цеху, чи в бригаді, чи в клубі треба зробити дохідливу і зрозумілу для всіх інформацію. Прочитати лекцію, провести бесіду... Це роз’яснення повинно поглибити інтерес у мас”¹⁵, а в іншому місці декларувала: “Треба пам’ятати, що радянська дійсність уже майже стерла істотну відмінність між фізичною і розумовою працею, що в особі етнографа й інформатора виступають двоє майже рівних за культурним розвитком людей. ... Описи потрібно доповнювати власними спостереженнями. Автор опису повинен відобразити не тільки голі факти побутового життя, а показати свідомість і погляди народу на дані факти. Розуміючи прагнення народу, етнограф подасть твір глибоко ідейний, покаже [себе] патріотом свого народу, бо він пов’язує свою роботу з інтересами всієї країни”¹⁶ і в іншому місці, там, де обґрунтовується необхідність вести щоденник польової роботи, Л. Шевченко знову наголошує: “З огляду на те, що життя народу повинне бути освітлене таким, яким воно є, дійсний його стан в процесі розвитку, треба фіксувати всі його позитивні і негативні явища. Дослідник сам знатиме, чи його використовувати в експедиції, чи залишати в архіві”¹⁷.

Текст рукопису доніс до нас безумовне прагнення авторки знайти лінію поведінки “польовика” – те, що незабаром називатимуть “регулюванням механізму захисту людини під час наукових дослідів”: “Не всі співбесідники охоче дають дані про себе. Тому не завжди є зручним питати зразу прізвище тощо. Автор запису повинен бачити готовність чи стриманість інформатора, залежно від цього і фіксувати його біографічні відомості”¹⁸, але при тому пропонує, щоби кожний учасник експедиції знав особливості місцевого побуту, щоби уміло направляти оповідача в русло намічених питань. Проте, “...підказувати факти, або втручатися в розмову оповідача треба дуже обережно, щоб, з одного боку, не збивати його напрямків думок і не переривати його асоціацій, а з другого – щоб не нав’язувати йому своїх міркувань, не давати своєї термінології, яка швидко підхоплюється і часто входить в ужиток як місцева”¹⁹. Треба віддати належне – ідея відповідальності дослідника була для Л. Шевченко особливо значимою. Вона вбачала її у “дрібницях”, зокрема й таких: підхід до “населення” і форми зв’язку з ним повинен вирішувати на місці сам дослідник. Проте, починати розмову на вулиці, без відповідної підготовчої роботи не рекомендує. Краще спочатку вислухати, познайомитися з його побутом, краще в хаті, і тоді починати розмову з питань, близьких його інтересам, а далі вже розгортати бесіду на свою тему; якщо в процесі розповіді в оповідача виникнуть важливі факти, спогади про минуле чи сучасне пережите ним, не варто порушувати планом питань і відкласти їх на друге побачення. Серед практичних порад – поради щодо одягу і взуття – вони повинні бути скромні, чисті і легкі. Зовнішній вигляд експедиції повинен бути теж скромним і культурним – ці дві риси вона вважала “першою рисою культурності”, вона суворо застерігає від намагання виглядати “найгірше” і “по-пишному”. Всі ці вимоги автор посібника зводить до головного постулату – “Відображати життя народу треба правдиво, документально. Наші записи зберігатимуться для поколінь, і вони (записи) не повинні спотворювати народного життя і побуту. Добросовістність,

правдивість і точність – одне з основних завдань записувачів”²⁰.

Безумовно, і в наступні роки проблема етики польової роботи не була чужою для радянських етнографів. Щоправда, в окремих, вагомий блок методичних порад не укладалася. У відомому (і, фактично, єдиному до сьогодні) посібнику з методики етнографічних експедицій, виданому ще у середині 60-х років, етичні принципи проведення польових досліджень майже не згадуються. Серед розмаїття дуже корисних порад є лише одне зауваження: “...етнограф має прагнути до того, щоби бесіда була живою, безпосередньою, не мала характеру “допиту”²¹. Коли 1985 року на сторінках “Советской этнографии” М. Шмелева та І. Вайнштейн ініціювали дискусію з проблем польових досліджень, її учасники у своїх відгуках визнавали, що взаємодія двох сторін – того, хто опитує, і того, хто ставить питання, породжує певну систему відносин, яка має регулюватися відповідними нормами. В. Арсенєв чітко сформулював завдання нагальної потреби вироблення певного “етичного кодексу дослідника”²². Він відзначав, що взаємодія з етносом, який досліджується, а також його представниками одним із своїх наслідків має прямий вплив на це суспільство, а також конкретних людей. Ця остророга, що поточна польова робота відбувається поза узгодженими, ustalеними нормами, лунала у багатьох відгуках спеціалістів провідних етнографічних установ колишнього СРСР. Так, В. Ф. Горленко зазначав, що в Україні немає методичного посібника з польової роботи, звідси дилетантизм, збирання матеріалів відбувається “набігами”, втрачається вимогливість до збирацької роботи²³. О. Будіна наполягала, що відкриванню “дверей” у царину етнографії багато у чому допомагає дотримання принципів “етнографічної етики” – так можна назвати вироблені поколіннями етнографів-польовиків принципи поведінки “в полі”. Один з основних принципів – в інформаторі (респонденті, етнофорі) бачити не абстрактного носія традицій, а індивідуальність, доля і життєвий досвід якого для дослідника становить першочерговий інтерес. Спілкування на такій хвилі допомагає нашим співбесідникам відчути значимість власного життя”²⁴. На важливість психологічного та емоційного настрою дослідника, його здатності йти на контакт, які у своїй сукупності допомагають встановити сприятливу атмосферу, вказувала Г. Сергєєва²⁵.

Певна “легковажність” у ставленні до ключового питання “етики дослідника”, на мій погляд, має свої корені. В її основі – поступливість інформатора (а у звичайній етнографічній практиці – пересічного селянина, рідше – городянина), набута ним за довгі роки звичка відповідати на будь-які питання, які могли бути поставлені перед ним у будь-який час з будь-якої тематики. Навіть М. Шмельова, започатковуючи розмову про особливості польових досліджень, сама того не підозрюючи, виокремила специфіку польової роботи на “радянському” просторі з огляду доступності інтерв’юера: “...сільське населення більш однорідне, дослідники могли вільно обмежитися звичними для них методами споглядання та опитування. Можливість озирнути об’єкти, що вивчаються, панування порівняно невеликого числа стереотипів у матеріальній і духовній культурі сприяли тому, що майже від будь-якого жителя селища можна було отримати порівняно розгорнуту характеристику його побуту”²⁶. Це відчуття повної відкритості, більше того – відсутності будь-яких бар’єрів (і у першу чергу – етичних) на шляху до “джерела” і, одночасно, носія усної інформації, підсилюється тим, що власне, проблеми “особистості” при проведенні польових досліджень майже не поставало. “Український НАРОД в его прошлом и настоящем” був традиційно головним об’єктом досліджень, власне, з першопочатків розвитку вітчизняної етнографії і фольклористики. За своєю природою ці галузі знань є великою мірою “публічними” (останнє, щоправда, найбільше стосується фольклористики, де, користуючися висловлюванням П. Попова, йдеться про дослідження фольклорного репертуару “людності”²⁷). Методичні принципи роботи у полі, що поступово розроблялися і запроваджувалися у практику, лише відзеркалювали цю сталу традицію. Під час прочитання майже по двадцяти роках матеріалів дискусії мене також не полишає відчуття, що всі ці висловлювання мали деякою мірою споживацький відтінок. Дуже вже мало наголошувалося на тих загальновідомих (і, звичайно, ж дотримуваних) на той час принципах. Складається враження, що етнографи у першу чергу піклувалися не стільки про принцип “захисту свого інформатора”, скільки про “чистоту експерименту” (за В. Арсенєвим) (“Навіть сам факт дослідження може призвести до руйнування окремих сторін явища, що досліджується”²⁸).

До польової роботи приходять нові і нові покоління етнографів. Не викликає сумнівів, що всі вони працюють чесно і самовіддано. Проте настав час виробити власний “етичний кодекс етнографа”, який би відповідав всім міжнародним стандартам. Я чітко усвідомлюю, що у багатьох

випадках це б ускладнило роботу “польовиків”. Але неодмінно надало б їй певної дисциплінованості і цивілізованості.

1. ЦДАМЛ України, ф. 439, оп. 1, спр. 21, арк. 19.
2. Див., наприклад: http://ohrp.osophs.dhhs.gov/irb/irb_guidebook.htm
3. Нагадаю, що згідно з усталеним на Заході поняттям, “людські предмети” визначаються як такі, що є, буквально, “живими”, і відносно яких дослідник, який проводить дослідження, отримує дані через втручання або взаємодію з індивідумом, або розпізнавання інформації приватного характеру.
4. Серед спеціальних досліджень з даної тематики, зокрема див.: Ethical Principles in the Conduct of Research with Human Participants. Washington, D. C.: American Psychological Association, 1982; Beauchamp, Tom L.; Faden, Ruth R.; Wallace, R. Jay, Jr.; and Walters, LeRoy, eds. Ethical Issues in Social Science Research. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1982; Drew, Clifford J., Hardman, Michael L. Ethical Issues in Conducting Research, in: Designing and Conducting Behavioral Research, edited by Clifford J. Drew and Michael L. Hardman, New York: Pergamon Press, 1985. – pp. 29–48.; Geller, Daniel M. Alternatives to Deception: Why, What, and How?, in: The Ethics of Social Research: Surveys and Experiments, edited by Joan E. Sieber, New York: Springer-Verlag, 1982. – pp. 39–55.; Gostin, Larry. Ethical Principles for the Conduct of Human Subject Research: Population-Based Research and Ethics, in: Law, Medicine and Health Care 19 (No. 3–4, Fall/Winter 1991). – p. 191–201.
5. Див., наприклад: Boruch, Robert F. Methods for Resolving Privacy Problems in Social Research, in: Ethical Issues in Social Science Research, edited by Tom L. Beauchamp, Ruth R. Faden, R. Jay Wallace, Jr., and LeRoy Walters, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press 1982. – pp. 292–314; Boruch, Robert F. Assuring the Confidentiality of Social Research Data Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1979; Reece, Robert D. Studying People: a Primer in the Ethics of Social Research / with a foreword by James M. Gustafson, Macon, Ga.: Mercer, 1986.
6. Handwerker W. Penn Quick Ethnography, England, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Ink., 2001. – p. 92.
7. Див., наприклад: A Basic Guide to Fieldwork for Beginning Folklore Students. Techniques of Selection, Collection, Analysis, and Presentation by Carl Lindahl, J. Sanford Rikoon, Elaine J. Lawless, 1979, Folklore Publication Group, Vol. 7. 124 p.
8. Данилов В. В Обращение к читателям в собирании украинских похоронных причитаний // Украина. – К., 1907, т. III, № 7–8. – С. 227.
9. Шульгіна Л. Пасічництво (Програма до збирання матеріалів) // Збірник історико-філологічного відділу. – Київ, 1925. – № 23. – Вип. I. – С. 1.
10. Скрипник Г. А. З історії української етнографії. – Київ, 2002. – С. 223.
11. За цей час було створено і активно діяло п'ять установ антрополого-етнографічного профілю; у профільних часописах, а також окремими брошурами було видруковано більше 100 програм з найрізноманітнішої тематики. Ще близько 30 програм виявлено у рукописах. Укорінювалися нові форми польової роботи – поруч із маршрутними еспедиціями – кількарічні стаціонарні спостереження.
12. В архівному примірнику це слово закреслено, над рядком іншою рукою редактора (або рецензента – встановити його ім'я не видається можливим) вписано: “до окремих людей” (!) – Там само, арк 53.
13. ЦДАЛМ України, ф. 439, оп. 1, спр. 16, арк. 173.
14. Там само, спр. 21, арк. 3.
15. Там само, спр. 16, арк. 43.
16. Там само, спр. 17, арк. 54
17. Там само, арк. 25.
18. Там само, спр. 17, арк. 26
19. Там само, арк. 53.
20. Там само, спр. 17, арк. 188. Тому там, де йдеться про різні методи польової роботи – маршрутний (роз'їздний) або стаціонарний, Л. Шевченко беззастережно віддає перевагу останньому, бо без цього “глибокого дослідження етнографи не в силі проробити[весь масив]”. І далі: “Найцінніший матеріал можна відібрати тільки довготривалим перебуванням на даних об'єктах, тільки шляхом пильного спостереження

безпосереднього життя трудящих”.

21. Громов Г. Методика этнографических экспедиций. – М.: Издательство Московского университета, 1966. – С. 2.
22. Арсеньев В. Р. Обсуждение статей М. Н. Шмелевой и И. С. Вайнштейна о проблемах полевых исследований // Советская этнография. – 1985. – № 5. – С. 59.
23. Горленко В. Ф. Обсуждение статей М. Н. Шмелевой и И. С. Вайнштейна о проблемах полевых исследований // Там само. – С. 68
24. Будина О. Р. Обсуждение статей М. Н. Шмелевой и И. С. Вайнштейна о проблемах полевых исследований // Там само. – С. 61.
25. Сергеева А. Там само. – С. 62.
26. Шмелева М. Н. Полевая работа и изучение современности // Там само. – 1985. – № 3. – С. 47.
27. Попов П. До питання про способи збирати фольклорні матеріали // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн. 2. – С. 5–19.
28. Арсеньев В. Р. Обсуждение статей М. Н. Шмелевой и И. С. Вайнштейна о проблемах полевых исследований // Советская этнография. – 1985. – № 5. – С. 59.

ІНФОРМЕ